

ItK 1-2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2000

A TARTALOMBÓL

Knapp Éva: Emblematikus eszközök a 17–18. századi magyarországi prédikációirodalomban

Bíró Ferenc: A Bánk bánról

Kelevéz Ágnes: „Sohase volt még ilyen szép gyerekem”

(Babits nyomában a *Laodameia* bölcsője körül)

*

Szentpéteri Márton: Alsted kombinatorikus szónoklattanának posztumusz kiadása

Piscator Rudimenta oratoriae-jában

*

Nagy Levente: Időszerkezet és individuumszemlélet három 17. századi magyar eposzban

(*Szigeti veszedelem*, *Kemény János emlékezete*, *Rákóczi-eposz*)

*

Szelestei N. László: *Argenis*-fordítás időmértékes magyar versbetétekkel (1761)

Nyéki Lajos: Gara László párizsi levelesládájából

*

Szemle

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK
2000. CIV. évfolyam 1–2. szám

<p>SZERKESZTŐBIZOTTSÁG</p> <p>Szőrényi László főszerkesztő</p> <p>Kecskeméti Gábor felelős szerkesztő</p> <p>Balázs Mihály Bíró Ferenc Bitskey István Dávidházi Péter Erdődy Edit Kőszeghy Péter Kulcsár Péter Tverdota György Vizkelety András</p> <p style="text-align: center;">*</p> <p>Császtyvai Tünde technikai szerkesztő</p>	<p><i>Knapp Éva</i>: Emblematikus eszközök a 17–18. századi magyarországi prédikációirodalomban 1</p> <p><i>Bíró Ferenc</i>: A <i>Bánk bán</i>ról 24</p> <p><i>Kelevéz Ágnes</i>: „Sohase volt még ilyen szép gyermek” (Babits nyomában a <i>Laodameia</i> bölcsője körül) 62</p> <p>Kisebb közlemények</p> <p><i>Gömöri György</i>: Magyar vonatkozások Bartosz Paprocki műveiben 93</p> <p><i>Csillag István</i>: Zrínyi Mátvás király életéről való elmélkedések című művének datálásához 97</p> <p><i>Penke Olga</i>: „Az ember kétszer születik...” (A szerelem ábrázolása az első magyar regényekben) 100</p> <p><i>Papp Júlia</i>: „Vár állott, most kőhalom...” (A Quereta Hungariae-toposz motívumai 18–19. századi hazai romleírásokban) 115</p> <p>Műhely</p> <p><i>Szentpéteri Márton</i>: Alsted kombinatorikus szónoklattanának posztumusz kiadása Piscator <i>Rudimenta oratoriae</i>-jában 129</p> <p>Évforduló</p> <p><i>Kakuszi B. Péter</i>: Márai Sándor és a német expresszionizmus 165</p> <p>Textológia</p> <p><i>Hajdu Péter</i>: A Mikszáth kritikai kiadás 39. kötetéről 185</p> <p>Műelemzés</p> <p><i>Nagy Levente</i>: Időszerkezet és individuumszemlélet három 17. századi magyar eposzban (<i>Szigeti veszedelem</i>, <i>Kelemen János emlékezete</i>, <i>Rákóczi-eposz</i>) 197</p> <p>Adattár</p> <p><i>Szelestei N. László</i>: <i>Argenis</i>-fordítás időmértékes magyar versbetétekkel (1761) 224</p> <p><i>Nyéki Lajos</i>: Gara László párizsi levelesládájából 232</p> <p>Szemle</p> <p>Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet (<i>Szilasi László</i>) 240</p> <p>Imre Mihály: „Magyarország panasza” (<i>Szabó András</i>) 251</p> <p>Barokk színház – barokk dráma (<i>Nagy Júlia</i>) 252</p> <p>Kókay György: A könyvkereskedelem Magyarországon (<i>Pavercsik Ilona</i>) 256</p> <p>Beszélő tárgyak (A Petőfi család relikviái) (<i>Holdampf Hedvig</i>) 258</p> <p>Karol Tomáš: Szlovák tükrökben (<i>Ratzky Rita</i>) 260</p> <p>Porkoláb Tibor: Irodalmi emlékhelyek Abaújban, Borsodban, Gömörben és Zemplénben (<i>Kerényi Ferenc</i>) 262</p> <p>Nagy Miklós: Klió és más múzsák (<i>Imre László</i>) 264</p> <p>Pilinszky János Összegyűjtött levelei (<i>Korda Eszter</i>) 266</p> <p>H. Nagy Péter: Kalligráfia és szignifikáció (Tanulmányok, kritikák) (<i>Kelemen Zoltán</i>) 275</p>
--	--

A kora újkori retorikában az emblematika elsősorban a témák, a bizonyítékok és a beszédet díszítő képi motívumok lelőhelye. Többnyire az invenció és az elokúció tanán belül tartják számon, ugyanakkor az emblémának nem tulajdonítanak valóságos figura-szerepet.¹ A trópustanban és a metaforáról, allegóriáról szóló részekben általában nincs utalás az emblémára mint rokon formára vagy mint az allegória különleges esetére. A topikában az embléma – a klasszikus locusok mellett – a toposzok feltalálási helyeként szolgál, hasonlóan a jeles mondásokhoz, devizákhoz, szimbólumokhoz, hieroglifákhoz és címerekhez. A rokon formák közti határok gyakran elmosódnak, mivel beszédbeli funkciójuk azonos: egyszerre szolgálnak tárgyként és az imitáció példajaként. A retorikai kézikönyvek gyakran utalnak az embléma szerepére a figyelem és az érzelmek felkeltésében, valamint a dolgok emlékezteteni rögzítésében, s fő forrásként az emblémáskönyveket és az emblémakompendiumokat jelölik meg.²

A 17. század első felének prédikációelméletében és -gyakorlatában az allegorikus írás-és természetértelmezés hermeneutikai eljárását egy sajátos emblematicus módszerre alakították át. Ennek elvi alapja a bibliai és a természeti képek, tárgyak, utalások Istenre, az üdvtörténetre és annak eseményeire, szereplőire vonatkoztatott spirituális értelmezése, gyakorlati megvalósulása pedig a hangsúlyozottan emblematicus elemekkel díszített beszéd, valamint az egész beszédben következetesen végigvitt egyetlen képre, tárgyra, élőlényre, illetőleg annak spirituális értelmezésére épített ún. emblémaprédikáció. Az altdorfi gimnáziumban már az 1570-es évek második felétől rendszeresen tartottak emblematicus dicsőítő orációkat, melyek szövegét – az alapul szolgáló motívumot ábrázoló érnek rajzával együtt – időről időre megjelentették. Az emblematicus prédikálási módot lutheránus részről az 1630-as évektől Nürnbergben Johann Saubert és Johann Michael Dilherr fejlesztette tovább.³ Saubert például *Geistliche Gemaelde I–III*. (Nürnberg, 1658) című posztumusz beszédgyűjteményében a beszédek mintegy egyharmadában következetesen a prédikáció elején, az ünnep és a perikopa megnevezése után szöve-

¹ Így például Kaspar STIELER, *Teutsche Sekreteriats-Kunst*, Nürnberg, 1673, 98–99; Johann Andreas FABRICIUS, *Philosophische Oratorie*, Jena, 1724, 85, 142.

² Vö. Sabine MÖDERSHEIM, *Emblem, Emblematic = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hrsg. Gert UEDING, II, Darmstadt, 1994, 1098–1108, itt: 1102–1104.

³ Dietmar PEIL, *Zur „angewandten Emblematic“ in protestantischen Erbauungsbüchern: Dilherr – Arndt – Francisci – Scriver*, Heidelberg, 1978, 9–45; Dietrich Walter JÖNS, *Die emblematische Predigtweise Johann Sauberts = Rezeption und Produktion zwischen 1570 und 1730: Festschrift für Günther Weydt*, Hrsg. Wolf Dietrich RASCH, Hans GEULEN, Klaus HABERKAMM, Bern–München, 1972, 137–158.

ges leírásban vagy rézmetszeten közli a képet, amely szoros kapcsolatban áll az ezt követő bibliai szöveggel. A beszéd második, fő részét rövid bevezető után a képből kiinduló módszeres értelmezés alkotja, amit az alkalmazás követ. *Spes nova pacis* (Nürnberg, 1646) című újévi prédikációja ettől eltérő megoldást mutat. Ez öt részre tagolódik, mindegyik rész egy-egy formálisan is emblémának nevezhető, bibliai mondásokra épülő, s néha további motívumokkal kiegészített „Spruchbild”-del kezdődik. A beszéd nem tér ki a képi motívumra, a *pictura* értelmezését egyedül az *inscriptio* és a *subscriptio* adja, egyes képi elemek azonban különböző formában, például metaforaként, beépülnek e prédikációba. Az emblematikus kép és a hozzá tartozó szöveg mindkét esetben a beszéd integráns része, fő feladata a szemléltetés, a tanítás és az emlékezet segítése.

Katolikus részről a jezsuiták jártak elől az emblematikus hermeneutika elméletének kidolgozásában. Nicolas Caussin például a kortárs retorikáknak megfelelően a topika körébe sorolta az emblematikát. Jacob Masen neoplatonista hatást mutató ismeretelmélet keretébe illesztette, miközben kísérletet tett a hagyományos allegorizálás és a manierista retorika szabályainak összehangolására.⁴ E két legjelentősebb jezsuita retorikaelmélet-író mellett katolikus közegben különösen nagy hatást fejtettek ki Henricus Engelgrave emblematikus prédikációinak gyűjteményei.⁵ Engelgrave beszédeinek elején az emblematikus kép rézmetszetű ábrázolását, leírását vagy megnevezését az adott ünnepre vonatkozó evangéliumi részlet és auctoridézis foglalja keretbe, s ezt követi a részletes magyarázat. Az emblémák szórakoztató szerepére helyezte a hangsúlyt Abraham a Sancta Clara, aki mellett, hogy különféle ünnepi alkalmakra nagyszámú reprezentatív emblémaprogramot szerkesztett, sűrűn alkalmazta beszédeiben az emblematikában is használt motívumok szöveges leírását és allegorikus értelmezését, valamint a *subscriptio* traktátusszerű kibővítését.⁶ Több prédikátornál előfordul, hogy a beszédet az emblémákkal azonos képi szférából merítő frazeológiai formák szövik át, amelyek egyaránt szolgálják a beszéd és az emblémaleírások élénkítését.⁷

A magyarországi irodalmi emblematika megjelenési formáinak vizsgálatában felfigyeltünk arra, hogy az emblematikus formákat a különféle műfajokban nem elsősorban maguk az emblémák, hanem a befogadó műfajok sajátosságai és funkciói határozzák meg. A közös gyökerekre visszanyúló és közös forrásokból építkező, különféle emblematikus formák legtöbbször „szimbólum” megnevezéssel, más formáktól elhatárolatlanul jelennek meg. Rendszerint csak a konkrét szöveggörnyezet utal arra, hogy a különböző

⁴ Nicolaus CAUSSIN, *De eloquentia sacra et humana libri XVI*, Coloniae, 1626, 146–147, 195–196; Jacob MASEN, *Speculum imaginum veritatis occultae*, Köln, ³1681; vö. Barbara BAUER, *Jesuitische ars rhetorica im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt am Main–Bern–New York, 1986, 461–545. Az elmélet alkalmazásának korai jezsuita példája: Johann WAZIN, *Christliche Leichpredigt mit acht Ehrenkränzen*, München, 1630.

⁵ Henricus ENGELGRAVE, *Lux Evangelica sub velum sacrorum Emblematum recondita*, Antverpiae, 1648; Henricus ENGELGRAVE, *Lucis Evangelicae [...] Pars tertia, Hoc est Caeleste Pantheon*, Coloniae, 1657.

⁶ Franz M. EYBL, *Kirchenprunk und Leserandacht: Die Emblemkunst des Abraham a S. Clara*, Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft, 3. Folge, 17(1991), 53–70.

⁷ Ignaz Ertl egy 1708-as beszédét idézi: *Predigten der Barockzeit: Texte und Kommentare*, Hrsg. Werner WELZIG, Wien, 1995, 401–411, 682–684.

retorikai alapformákat hogyan alakították át például imprézává, szimbólummá, emblémává vagy hieroglifává.

A 17–18. századi prédikációirodalomban az emblematikus formák rendkívül sokrétűek. A különféle transzformációs technikák változatos skáláját mutatják, ezeknek a formáknak az önálló és módszeres vizsgálata azonban mindeddig hiányzott. A prédikációkban alkalmazott, többnyire bibliai eredetű allegorikus, szimbolikus magyarázatokat Lukácsy Sándor a barokk egyházi hermeneutika újításai között helyezte el. A kora újkori prédikátorok képi analógiák rendszerén alapuló retorikai eszköztárát a metafora felől közelítve rámutatott a metafora, a *translatio*, a *similitudo* fogalmak szinonim használatára, felhívta a figyelmet az allegória, a metafora és a szimbólum formák sorozattá fejlesztésének, egymásba való átalakíthatóságának és kombinációjának változatos lehetőségeire, s egyben a felsorolt formák kapcsolatára az emblematikus irodalommal.⁸ Landovics István *Novus succursus* című beszédét vizsgálva például kiemelte az erőteljes tűzszimbolikát, s többek között foglalkozott az „*Allicit et terret*” mottójú tűzemblémával. Az „óriásmetafora”-koncepció, azaz az egy metafora–egy beszéd-módszer bemutatásánál Csuzy Zsigmond „Mária mint mennyei aquae-ductus”-metaforáját elemezve utalt a metaforikus, szimbolikus kifejezések oktató, tanító jellegére és szakrális méltóságot hangsúlyozó szerepére.⁹ Az egyetlen metaforára épülő, allegória formában is megjelenő prédikációtípust értékelve azonban Lukácsy nem jelezte a forma szoros kapcsolatát az – elsősorban Henricus Engelgrave nyomán Európa-szerte kedvelté vált – emblémapredikáció típusával, melyben az egész beszédet egyetlen emblematikus kép határozza meg.

A 17. századi magyar nyelvű halotti beszédeket elemezve Kecskeméti Gábor és Nováky Hajnalka felhívták a figyelmet arra, hogy a *castrum doloris*okon és a temetési alkalomra feldíszített templomokban – elsősorban katolikus közegben – „[...] gyakoriak voltak a dicsőítő feliratok, valamint az emblémák”, s hogy ezek a formák a század végén bekerültek főleg a katolikus, de esetenként a protestáns temetési prédikációkba is. Jelezték a prédikációk emblematikus elemeinek lehetséges forrásait, köztük „egy-egy emblémáskönyv tárgymutatóját”, illetve a hivatkozások alapján Filippo Picinelli, Diego de Saavedra Fajardo és Jacobus Typotius munkáinak felhasználását. Felfigyeltek az áttételes hatásokra, s hogy egyes beszédek „[...] képzalkotásában is föltételezhető az emblematikus eredet [...]”, ugyanakkor némileg kategorikusan megállapították, hogy „[...] semmi nem szól a közvetlen emblémakönyv-használat mellett”. Az emblematikus formák prédikációbeli funkcióját érintve Kecskeméti Gábor utalt arra is, hogy például Ordódy Zsigmond *Sol in splendore suo occumbens* című halotti beszédében (1695) a lenyugvó és a felkelő nap „emblémái és mottói” a beszéd lehangsúlyosabb építőköveiként értékelhetők.¹⁰

⁸ LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái: Metaforák a régi magyar prédikációkban* = Uő., *Isten gyertyácskái*, Pécs, 1994, 115–160; LUKÁCSY Sándor, *Két emlő, hat köveder: Hagyomány és újítás az egyházi hermeneutikában* = Uő., *i. m.*, 1994, 99–114.

⁹ LUKÁCSY Sándor, *A tűz szónoka: Landovics István* = Uő., 8. jegyzetben *i. m.*, 115–160.

¹⁰ *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., 1988, 15–16, 27, 30–31; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998, 222.

Az emblematika elméletének és az emblematikaoktatás forrásainak áttekintése egyaránt jelezte, hogy Magyarországon az emblémadivat fénykora a 17. század második felétől a 18. század harmincas éveig tartott, s a kifejezésforma elsősorban a jezsuita oktatási rendszerben kapott kiemelt helyet. A prédikációirodalom és az emblematika szoros kapcsolatára utal az is, hogy az emblematikus nyomtatványokat a jezsuita könyvtári katalógusok szakrendjében legtöbbször a prédikációk vagy az aszketikus művek közé sorolták.¹¹

Ebben a tanulmányban a magyarországi prédikációirodalomban az emblematika magyarországi fénykorában, a 17–18. század fordulóján jelentkező emblematikus hatásokat állítjuk a középpontba, miközben áttekintjük a kor elméletének és gyakorlatának megfelelően emblematikus formaként kezelt retorikai eszközök változatait, jellemzőit, funkcióit, használati formáit és forrásait. A vizsgált szerzők a katolikus, azon belül jobbra a jezsuita prédikációirodalom kevésbé ismert vonulatát reprezentálják. Esetenként utalunk a jelzett időhatároknál korábbi beszédekre is, mivel a képi kifejezések intenzív használata már korábban is jól felismerhető.

Elméleti megjegyzések, terminológia

Csupán két szerzőnél találtunk nyomot arra, hogy a prédikációkat bevezető keretszövegek összegzik a gyakorlat alapjául szolgáló elméleti megfontolásokat, s utalnak a képiség használatára. Az egyik Baranyi Pál, aki az 1712-ben kiadott beszédgyűjteményének olvasói előszavában érintette a képiség problematikáját.¹² A másik Gyalogi János, aki Csete István *Sacri Sermones* című prédikációgyűjteményét rendezte sajtó alá, több évtizeddel a szerző 1718-ban bekövetkezett halála után, 1750-ben. A mű minden valószínűség szerint Gyalogi által írt, *De eloquentia sacra [...] ad neo-concionatores* című prédikációelméleti bevezetője tárgyalja a képi hasonlóság elméletét.¹³

Halotti prédikációinak összefoglaló címéül Baranyi a képiségre utaló *Imago vitae et mortis: Az életnek és halálnak képe* címet választotta. A képiség fogalmát a lehető legtágabban értelmezte, s a prédikációt az ut pictura poesis hagyománynak megfelelően mint képleírást határozta meg: „Ennek a Képnek le írásában mindenek felett azon igyekeztünk, hogy leg nemesebb festékeket szerznénk elé”. A prédikáció elkészítését is a festő munkájához hasonlította: „valamint a Kép-írók, mesterségekre vigyázzván először a fundamentomos festékekből a fundamentomot meg vetik, s-az után, más színű festékeket öszve

¹¹ Éva KNAPP, Gábor TUSKÉS, *Sources of the Teaching of Emblematics in the Jesuit Colleges in Hungary = The Jesuits and the Emblem Tradition: Selected Papers of the Leuven International Emblem Conference 18–23 August, 1996*, ed. John MANNING, Marc van VAECK, Turnhout, 1999 (Imago Figurata Studies, 1a), 115–145.

¹² BARANYI Pál, *Imago vitae et mortis: Az életnek és halálnak képe*, I–II, Nagyszombat, 1712–1719, I, *A kegyes olvasóhoz*, x4/a–xx4/a.

¹³ (Joannes GYALOGI), *De eloquentia Sacra [...] ad neo-concionatores* = Stephanus CSETE, *Sacri Sermones [...]*, edidit Joannes GYALOGI, I, Claudiopoli, 1750, 11–38.

elegyítvén, külömbb külömbb féle huzásokat, lineákat, és árnyékokat vonnak, hogy azzal diszessebben, és szebben ki-adgya magát a Kép: mert egyéb aránt, ha csak egy színű festékkal élnének; sem az ő mesterségükbül, sem a Képből semmi sem telne: Hasonlóképpen mi-is [...]”¹⁴

A világi históriák, fabulák és apológiák használatát Baranyi nemcsak retorikai díszítő elemként, hanem oktató, értelmező részként ajánlja: „[...] kik olly világossan az emberek szemeik eleibe teszik az el rejtet igazságot, hogy a minek együgyü pusztá beszéddel az ember értelmére nem juthatott volna; azokban mint tükörben világossan szemlélye.” Példái között szerepel a képiség használatára ösztönző „galagonya fa Apologia”-ja, amellyel Jóthám Abimelek önkényuralmát szemléltette a Birák könyvében.

A halotti beszédek hármias célját Baranyi Joannes a Sancto Geminiano (Johannes de Sancto Gimigniano, Joannes Gorus) 14. századi domonkos teológus halotti prédikációinak „elöl-járó Beszéd”-éből merítette. Ezek: 1. Isten dicsősége, 2. az élők lelki építése („Hogy meg értsék, és mint egy tükörben lássák, mint kellessék életüket rendelniük”), 3. a halottak dicsérete. Baranyi az idézett szerző *Sermones funebres* (*Sermones de mortuis*) című művének valószínűleg Richard Gibbons-féle, 1630-as antwerpeni kiadását használta, s ismerhette egy másik, *Liber de exemplis et similitudinibus rerum* című munkáját is.¹⁵ Ez utóbbi egy prédikátorok számára készített, tíz részre osztott segédkönyv, melyben a prédikációk készítésénél hasznosítható exemplumokat és similitudókat lehet megtalálni. A 17. századi emblematikus segédletek szerkezetét elővételező, tíz liberres beosztás jelzi, hogy itt egy protoemblematicusnak is tekinthető összeállításról van szó.¹⁶

Prédikációiban Baranyi gyakran élt képi kifejezésformákkal, s ezeket az ismeretek széles skáláján, biztos kézzel alakította. Emblematikus forrásokra alig hivatkozik, utalásai azonban pontosan jelzik a képi gondolkodásra vonatkozó elméleti ismereteit. A szőlővel és borostyánnal befutott cserfa emblémájának „Nostrum in hoc robore robur” mottója például hivatkozás nélkül is felidézi Giordano Bruno *De gli eroici furori* című, Philip Sidneynek dedikált dialógusát. Ebben az invenció és az imitáció kérdéskörével foglalkozó első dialógusban szerepel a Baranyi mottójához közel álló „Ut robori robur” kifejezés.¹⁷

¹⁴ A hasonlat Pázmánynál nyolcvan évvel korábban a következő formában fordul elő: „mikor a kép-író és kép-faragó valakinek ábrázattára hasonló képet akar csinálni, külömböző módon viszik ezt véghez. A kép-író és a gipsal-munkálkodó el nem vészen és ki nem metél a vászomból, vagy dicszkából, melyen akar ábrázni valamit; hanem inkább a festéket és gipsot reá rakogatja festő ecsetével; a kép-faragó pedig a kőhöz vagy tőkéhez semit nem ad, hanem inkább egygyűnösen-is, másűnösen-is addig metéli és faragja darabcsáit, míg ábrázat nem tetszik rajta. Azon-képpen mi, hogy az isteni Természet hasonlóságát ábrázzuk értelműnkben, kétképpen szólhatunk ő-felölle [...]” PÖM, VII, 95. Ez utóbbi adatért Bitskey Istvánnak tartozom köszönettel.

¹⁵ BARANYI, 12. jegyzetben *i. m.*, I, x4/a–xx2/b; JOANNES DE SANCTO GEMINIANO, *Sermones funebres*, opera et studio R. P. Richardi GIBBONI, Antverpiae, 1630, *Proemium*, A1–2; JOHANNES DE SANCTO GEMINIANO, *Liber de exemplis et similitudinibus rerum*, I–II, Deventer, (circa 1477).

¹⁶ „Incipit opus perutile et validum praedicatoribus de quecunque materia dicturis.” JOHANNES DE SANCTO GEMINIANO, 15. jegyzetben *i. m.*, *Liber*, all/a.

¹⁷ BARANYI, 12. jegyzetben *i. m.*, II, 400; Giordano BRUNO, *De gl'Eroici Furori: Des fureurs heroiques*, texte établi et traduit par H. P. MICHEL, Paris, 1954, 1,5,9.

Úgy tűnik föl azonban, hogy Baranyi emblemikus gyakorlata a humanista, késő-humanista elméletnél korábbi alapokra is támaszkodik. Erre utal a nagyszámú proto-emblematis, mnemotechnikai forma, így például a címermagyarázat, a hasonlat, a szimbolizáló és az allegorizáló képértelmezés alkalmazása. A Baranyi-féle prédikációk képhasználatát elsődlegesen a Joannes a Sancto Geminiano által összegzett, arisztotelianus invenció-imitáció-koncepció körében mozog.

E koncepció szerint a természeti képek különösen jól hasznosíthatók az erkölcsi cselekedetek és az emberi szokások bemutatásában. A külső dolgok (*res extrinsecae*) alkalmasak arra, hogy általuk emberi cselekedeteket, magatartásformákat értelmezzünk. Ezek egyaránt lehetnek exemplumok és képi similitudók, amelyeket a prédikátor bátran használhat, mert gyönyörködtetnek, s egyben hasznosak a lelki értelmzésekre és a rejtett dolgok (*subtilia*) érzékletes megjelenítésére. Legfontosabb az alkalmazás körének helyes megválasztása és a *similitudo* megfelelő beillesztése a prédikációba.

Elképzelését Joannes a Sancto Geminiano az arisztotelészi *sensus*, *imaginatio* és *ratio* hármásából bontotta ki. A képzelettel szemben alapvető elvárás szerinte a két vagy több, egymáshoz rendelt dolog képi hasonlóság alapján történő összetartozásának bemutatása. Ennek legfontosabb szabályai – melyeket Baranyi is igyekezett betartani – a következők: 1. a *similitudo* képei lehetnek a) természetes vagy mesterséges dolgok, b) valódi képek, c) víziók és fantazmák, 2. a képek a megjelenített dologhoz képest legyenek tiszteletre méltók, 3. mozdítsák elő a prédikáció menetét, 4. tartsák ébren a figyelmet. Az elmélet szemléltetésére a *De vegetalibus et plantis* című III. liberből a gyógyító erejű fák és a bűnbánó ember összehasonlításán alapuló LV. capitulum „*de malogranatis*” című részletét választottuk példaként. Eszerint a bűnbánó ember azért hasonlítható gránátalmafához, mert ez a fa inkább szélességében, mint magasságában növekszik. Ennek megfelelően a bűnbánónak is alázatosnak kell lennie: nem szabad törekednie az érdem magassága felé, hanem a szeretet szélességében kell növekednie. A *Liber de exemplis et similitudinibus rerum* használatát – a későbbi emblémaenciklopédiák mutatórendszerét elővételező – kettős index segítette elő: az egyik a képek és a tárgyak, a másik a lehetséges jelentések és az értelmezések köre szerint rendezte el a tartalmat.¹⁸

Csete István beszédeinek minden valószínűség szerint Gyalogi Jánosnak tulajdonítható bevezetője a prédikáció elméletét a beszéd hármasságából – *docere*, *delectare*, *movere* – bontja ki. Ebben a gyönyörködtető funkciót bemutató III. rész egyik alfejezete összegzi a prédikációba beépíthető képi formákra vonatkozó megállapításokat. A III. rész központi gondolata a gyönyörködtetést alapvetően segítő *comparatio*. A *delectatio* negyedik forrása Gyalogi szerint a képi hasonlatok alkalmazása. Mint írja, a *similitudo* a népszerű szónoklat legnagyobb díszje („*popularis sermonis maximus ornatus*”), amely egyszerre alkalmas a gyönyörködtetésre (*ad delectandum*) és a tanításra (*ad docendum*). Az alkalmazott képek egyaránt származhatnak a világ látható és csak képileg elgondolható dolgai közül. A lényeg az, hogy elősegítsék a téma kifejtését, az ismeretlen dolgok

¹⁸ JOHANNES DE SANCTO GEMINIANO, 15. jegyzetben *i. m.*. *Liber*, Liber primus, Prologus, aII/a-b; Prologus tertius de ordine dicendorum, aIII/b; Liber III, Capitulum LV, *De malogranatis*, tVI/a.

megismerését és rögzítését az emlékezetben. Az összefoglalóan képekként jellemzett kifejezések két alapformája Gyalogi szerint a parabola és a szimbólum.

A prédikációba beépített képek létrehozásának három szabályát rögzítette: 1. a képek olyanok legyenek, hogy a felismert hasonlóság fényében mozgassák meg az emberi akaratot, 2. rejtettségük ne legyen túlságosan messze az érthetőség határától, 3. a képi elemek és a velük kifejezni kívánt elképzelés kapcsolódjanak össze, és egy ezekből következő, érthető gondolatsort eredményezzenek. Példatárként Gyalogi elsősorban a Bibliára utalt, míg emblémáskönyveket és emblematis szerzőket nem említett. Az egyik similitudo forrásaként Szent Ambrust jelölte meg, aki a paradicsom négy folyóját a négy fő erényhez hasonlította. Egyben jelezte ezzel a tekintélyi hivatkozások fontosságát az emblematis formák kialakításában.¹⁹

Bár sem Baranyi, sem Gyalogi, sem pedig a többi, emblematis elemeket használó szónok nem hivatkozik az emblémaprédikációk egyik legkedveltebb, 17. századi mintaszerzőjére, Henricus Engelgravéra, az idézett példák és Engelgrave köteteinek gyakori előfordulása a korabeli magyarországi könyvtárakban arra utalnak, hogy a prédikátorok ismerték Engelgrave elképzeléseit. Engelgrave szerint a delectationál fontosabb a hasznosság, a hasznos prédikáció pedig az, amely inkább a dolgot, mint önmagát mutatja („Oratio sit talis, ut res potius, quam se ostendit”). Engelgrave ugyan tiltakozik a virágos szavak ellen, s Chrysologusra („Verborum flosculos non queramus [...]”) és Augustínusra („[...] alii [...] flores loquantur [...]”) hivatkozva a stilus humilist dicséri („[...] nos humili stilo, et tenui modulamur avena [...]”), az általa leírt emblémaprédikáció mégis telítve van színes és vonzó képekkel. A kompozíció meghatározó eleme az embléma, ami szinte szemmel láthatóvá, érzékletesebbé és hasznosabbá teszi a prédikációt.

Az emblémaprédikációban Engelgrave szerint az embléma bevezeti a beszédet, s része az argumentumnak (propositio). Az emblémakép fölötti mottó azonos a prédikációs témával, a képet megnevező, azt röviden értelmező kép alatti mondat pedig mintegy előlegezi a beszéd lényegét, s egyúttal átvezet a propositio szöveges részéhez. A beszéd előtt álló embléma tanulsága azonos a prédikációt meghatározó fő gondolattal. Ezen a központba helyezett képi elemen kívül a beszédben további képi formák (pl. hieroglifa, szimbólum, enigma) is megjelenhetnek, rendszerint az előbbinek alárendelt vagy azt kiegészítő funkcióban. Így valósítható meg Engelgrave szerint a követelmény, hogy „[...] non res pro verbis, sed pro rebus numerandis verba sunt instituta”.²⁰

Összegyűjtve a vizsgált szerzők prédikációiból az emblematis kifejezésformákra használt megnevezéseket, megállapítható, hogy a terminológia változatossága egyrészt tükrözi az európai emblematis gyakorlat ismertségét és kedveltségét, másrészt mutatja ennek a gyakorlatnak a szoros illeszkedését a prédikációirodalom magyarországi történetébe. Az emblematis formák szerzőjét leggyakrabban az „elmés poeta” kifejezés

¹⁹ (GYALOGI), 13. jegyzetben *i. m.*, 22–29.

²⁰ KNAPP–TÜSKÉS, 11. jegyzetben *i. m.*, Table 3, 136, a legtöbb kiadvánnyal képviselt jezsuita szerzők. Henricus Engelgrave: a kiadványok száma 187, könyvtárak száma 23; ENGELGRAVE, 5. jegyzetben *i. m.*, *Lux*, x4/a–b; ENGELGRAVE, 5. jegyzetben *i. m.*, *Lucis*, 4/a.

jelöli, aki „elmés penná”-val vagy „elmésen” ír.²¹ Ez a kifejezés az embléma lényegére, a gondolatokat nem önmagával, nem szokványosan, hanem valami mással kifejező, átvitt értelmű bemutatásra utal. A latin nyelvű prédikációkban a „symbolum” kifejezés használata a legáltalánosabb, ezenkívül a „simile”, az „emblemata” és a „fabula explicantur” kifejezésekkel találkoztunk.²² Nem elhanyagolható, hogy ugyanezek a latin kifejezések megtalálhatók a nemzeti nyelvű szövegekben is. A német nyelvű prédikációkban az egyes formák megnevezésére latin terminológiát, a formák részleteinek megjelölésére viszont már német kifejezéseket találtunk. Ilyen például a mottóra használt „symbolische Beyschrift”, „emblematischer Zusatz” és a képre alkalmazott „Bild” kifejezés.²³

A magyar nyelvű prédikációkban a latin mellett változatos magyar megjelölések szerepelnek. Landovics Istvánnál például az „elmés kép”, illetve az „Aegyptiusok [...] ábrázolása”-i,²⁴ Cseténél a „hasonlítás” és a „példázó jel”,²⁵ Illyés Istvánnál a „képező példa”, „képező példázat”, „képező ábrázat”, „képező hasonlatosság”, „képező symbolum”, „lc-ábrázolt symbolum”, „képező vagy-is árnyékozó példázat” és az „emlékeztető jel” meghatározások a leggyakoribbak.²⁶ Az emblematisz formák részleteinek megnevezésére a magyar szövegekben – a latin elnevezéseken kívül – a mottóra az „elmés mondás”, „fellyül-való írás”, az explicatióra (applicatio) pedig az „alája való Poétai írás”, „alája feljegyzett írás”, „írás alatta” kifejezések fordulnak elő.²⁷ Ez a sokszínű terminológia jelzi a prédikációk emblematisz kifejezéstárának tartalmi összetettségét, s egyben utal az emblematisz elemek hangsúlyos használatára a prédikációkban.

Az emblematisz kifejezésformák típusai

Az irodalmi emblematisz elméleti teljesítményeinek áttekintésében rokon értelemben használt emblematisz fogalmakon belül alapvetően két, szerkezetileg is jól elválasztható formát különíthetünk el. Az egyik a képleírásból és a mottóból álló szimbólum, a másik a képleírásból, a mottóból és az explicatióból – más megfogalmazás szerint szimbólumból

²¹ CSETE István, *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae, Tudni-illik [...] innepekre jeles prédikációk*, Haza nyelvén ki-botsátotta [...] GYALOGI János, Kassán, 1754. 96, 356, 393–394, 473; BARANYI, 12. jegyzetben *i. m.*, I, 3x/a.

²² FRANCISCUS VISZOCZSANY, *Hecatombé Sacra sive Centuria Concionum*, Tyrnaviae, 1690, 567, 701; STEPHANUS CSETE, *Sacri sermones, Opus Dominicale*, edidit Joannes GYALOGI, I–II, Claudiopoli, 1750–1751, II, 110.

²³ JOANNES A CAPISTRANO SEBACHER, *Der zum Vierten Erbaute Tempel Salomon*, Tyrnau, 1703, 13, 15, 17, 20–21, 42.

²⁴ LANDOVICS István, *Novus succursus, az az új segítség*, I–II, Nagy-Szombat, 1689, II, 778–779.

²⁵ CSETE, 21. jegyzetben *i. m.*, 86, 88, 118–119, 352.

²⁶ ILLYÉS István, *Sertum Sanctorum. A dicsőült szentek dicsiretinek jó illatu virágiból kötött koszoru*, I–II, Nagyszombat, 1708, I, 97, 136, 137, II, 34, 210; ILLYÉS István, *Fasciculus miscellaneus. Az-az [...] Prédikációk*, Nagy-Szombat, 1710.

²⁷ ILLYÉS, 26. jegyzetben *i. m.*, *Sertum*, I, 175, II, 34, 273, I, 98.

és leírásból – felépített embléma. A gyakorlatban azonban az emblematikus kifejezési eszközök ennél jóval változatosabb, differenciáltabb formákban jelennek meg.

A differenciáltság elsősorban az egyes szerzőkhöz kötődik, ami jelzi, hogy az adott időszakban a közös emblematikus kifejezéstár változatai és az alkalmazott terminusok szerzőnként is eltérő jelentést hordozhattak. A különbözőképpen értelmezett alakzatok nem mindig választhatók el élesen egymástól, s egyaránt magukban foglalták a protoemlematikus formákat és a humanista emblematika jezsuita kézen átalakított változatait.

I. Az úgynevezett *protoemlematikus kifejezéseket* az erőteljes képiség és a képpel kifejezni kívánt átvitt értelem hangsúlyos jelenléte határozza meg. Közös jellemzőjük, hogy nem veszik fel az emblematikus szabályozás által előírt formákat, ezért – bár tartalmuk megengedné – nem nevezhetők szorosabb értelemben vett emblematikus kifejezéseknek. Két fő típust lehet megkülönböztetni.

1. Az egyik a képben való gondolkodás, a *képi párhuzamok és asszociációk* alkalmazása, ami folyamatosan jelen van például Pázmány Péter és Káldi György prédikációiban. Ezek a képek elsősorban abban különböznek a prédikációk irodalmi képeitől, hogy a közvetlen jelentésnél többet és másként akartak velük kifejezni. Az emblematikában is gyakori iránytű-motívumot²⁸ például képi párhuzamként Pázmány így alkalmazta: „Amely vasacskáának egyik végét *Magnes*hez köszörülték, addig meg nem nyugszik, míg igyenesen Északra nem fordul; mint a *Compost*ban láttyuk. A mi lelkünk-is Istentől eredet: Isten az ő utolsó czéllya: soha meg nem nyugszik, míg Istenben nem nyugszik”.²⁹

Baranyi Pál *Imago vitae et mortis* című gyűjteményében is sok, emblematikus formává át nem alakított, szemléletes kép található: „Ha a négy elementumokat meg tekintyük, mindenik a halálnak képét, és méreggel meg kent fegyverit rakja szeinek eleibe. A föld mind annyi trombitákkal, amennyi porocskákból ál fujja a füleinkbe [...]. A víz, a zugó, csörgő patakokkal, sebes folyásokkal siető folyó vizekkel mint valami keserves halottias éneket éneklí [...]. A levegő ég nagy zugásokkal azt kiáltya [...]. A tűz az ő világosságánál szeinek eleibe teszi a halál képét, mondván [...]”.³⁰

2. A protoemlematikus kifejezések másik csoportjába a leggyakrabban „similé”-nek vagy „képező hasonlatosság”-nak nevezett formák sorolhatók. Itt a kép és a vele kifejezett értelem irodalmi hasonlat formában kapcsolódik össze. Az iránytű-motívum Pázmánynál ilyen változatban is megtalálható: „Miképpen a *Magnes* vonsza a vasat, és soha el nem fárad: Ugy az Isten szeretetinek tüze, a hol vagyon, meg nem szűnik a Lelkek segítésének kívánásátul.”³¹

A képekre épülő hasonlat részei szerzőnként eltérőek lehetnek. Landovicsnál, Baranyinál, Illyésnél és Cseténél ez a hasonlattípus legtöbbször a képre és annak értelmezésére bontható. A példa Landovics *Novus succursus*ából származik: „Az Isten olyan kedves

²⁸ *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Hrsg. Arthur HENKEL, Albrecht SCHÖNE, Sonderausgabe, Stuttgart, 1978, 1471–1473.

²⁹ PÁZMÁNY Péter, *A Romai Anyaszentegyház szokásából, minden vasarnapokra, es egy-nehany innepek-re, rendelt Evangeliumokruul, Praedikacziok*, Posonban, 1636, 30.

³⁰ BARANYI, 12. jegyzetben *i. m.*, II, 75.

³¹ PÁZMÁNY, 29. jegyzetben *i. m.*, 41.

és szerelmes mint az Unicornis fia. Az Unicornis, a vagy egy szarvu állat, a kit szarvával meg-sebesítet, azont szarvával meg-gyógyít, úgy mond *Pierius Valerianus l. 2. Hieroglyphicor.* Igy szintén az Isten; a kit háborgat, és sanyargat, azt meg-vigasztalja [...]”³² Itt már az idézett részben elhelyezett hivatkozás utal arra, hogy Landovics egy hieroglifát alakított át úgy, hogy annak értelmező részéből hasonlatot formált.

Cseténél feltűnik egy másik, ugyancsak képen alapuló hasonlító szerkezet is. A képleírásból, mottóból és értelmezésből álló, emblematikusnak tűnő forma erősen kötődik a hasonlat szerkezetéhez. „Szent István [...] tehát miképpen az hálá-adó föld a folyó patakokat, mellyeket a tengertől mint egy költsön-vészi, ismég a Tengernek vissza-adgya, amaz fellyül-irható szép tudománnyal: *Reddo quod accepi*; azon-képpen mondhatta a Szent Király Bóldog Aszszonynak: *Quae de manu tua accepimus, dedimus tibi* (1.Paral. 29.14)”³³ Ez a megoldás jelzi, hogy a prédikátor a forrásául szolgáló emblematikus tartalmat az érthetőség kedvéért helyezte át a könnyebben adaptálható hasonlat szerkezetbe.

II. A szorosabb értelemben vett *emblematicus szerkezetek*nek hat fő típusát különítettük el. Egy-egy típuson belül esetenként további változatok is megfigyelhetők.

I. A legáltalánosabb és leggyakoribb a prédikációvázhoz illeszkedő *szimbólum* használata. A szimbólum a 17. századi jezsuita szabályozási törekvések értelmében itt gyűjtőfogalom.³⁴ Nem túlságosan nehezen érthető, képileg leírható és nyelvileg kifejezhető retorikai alakzat, amely az elrejtés helyett inkább csak leplezi az értelmet. A képből, a mottóból és a verses vagy prózai explicatióból (*applicatio*) kialakított szimbólumot mind-egyik prédikátor kedvelte.

A herceg Esterházy Pál halála után tartott gyászszertartáson 1713-ban Kismartonban mondott beszédét Vargyassi András az emblematikus kifejezések sorozatára építette fel. A búcsúzás részben például a családi, rokonai egyetértés megjelenítésére a kedvelt szarvasszimbólumot használta: „[...] példát adnak a Szarvasok, kik által akarván uszni a nagy sebessen folyó vizen, az elsőnek a második, a másíknak az harmadik, az harmadiknak a negyedik etc. hátára teszik szarvaikat, és így *unitis viribus* egymást segéző erővel meg-segétvén egy-mást az uszásra, szerencsésen kelnek által a vizen”³⁵

Több szimbólumhoz verses explicatiót is fűzött Sebacher János az 1703-as boldogaszszonyi templomszentelésre készített, elsősorban az újjáépítetett mecénást dicsőítő prédikációjában. A Horatiustól idézett sorok a következő, széttagolt formában épültek be a szimbólumba: „[...] hat er sich doch auch da dess Symbolischen Löwens Beyschrift: *Ad nullius pavebit occorsum*, in keinen Anlauff/ erschrocken er laufft/ so ihm mitten unter den Feinden im Feld beygesetzet wurde/ wollen bedienen/ und *Fortiter resistendum*, wie

³² LANDOVICS, 24. jegyzetben *i. m.*, I, 456; vö. például Giovanni Pierio VALERIANO Bolzano, *Hieroglyphica sive de Sacris Aegyptiorum, literis commentarii [...]*, Basiliae, 1556, 21/a–b.

³³ CSETE, 21. jegyzetben *i. m.*, 20; vö. például MASEN, 4. jegyzetben *i. m.*, 612.

³⁴ KNAPP ÉVA, *A jezsuita emblémaelmélet humanista kapcsolatai*, ITK, 99(1995), 595–611.

³⁵ VARGYASSI András, *Sol Mysticus, Az az: [...] Esterhás Pál [...] el-nyugovása után tartatott szomorú Exequiain [...] prédikállotta*, Nagy-Szombat, 1713, 22; vö. például Jacobus BOSCHIUS, *Symbolographia*, Augsburg–Dillingen, 1701, III, CCXCIX.

in Weltlichen/ also auch in Geistlichen Verhindernüssen starcken Widerstand gethan/
jenes Horatij (Lib. 2. Satyr. 2.) zu gemüth führendt:

[...] Vivite fortes,
Fortiaque adversis opponite pectora rebus.
Ihr Starcke solt leben
Heldenmüthig widerstreben
Den widrigen Dingen
So euch nicht gelingen.”³⁶

Az egyik mancsában rózsát, a másikban kardot tartó oroszlán képének egy változata később feltűnt Esterházy Pál castrum dolorisán is. A prédikációba két részletben, mottóként beillesztett Horatius-idézet a szimbólum gondolatsorának összekapcsolását segítette elő.³⁷

A szimbólumforma egyik variációs lehetősége, amikor a prédikátor nem magát a szimbolikus képet és a hozzáfűzött mottót explikálja, hanem azok prédikációhoz kapcsolódását hangsúlyozza: „A vigyázó ember dolga, hogy a siető alkalmatosságra réá akadgyon [...] az alkalmatosságot a régiek úgy képzették, hogy előre hajjas legyen, hátul kopasz, s azért írták alája: *Fronte capillata est, sed post occasio calva* [...]”³⁸ Az Occasio-motívum felidézésével Landovics István a vigilantia fontosságára akarta felhívni a figyelmetni hallgatóságát.

A képből és annak magyarázatából álló, mottó nélküli szimbólumra egyaránt találtunk példát Csete István, Landovics István és Illyés István prédikációiban. Mária szüzességét Gedeon gyapja bibliai képének segítségével Csete a következőképpen mutatta be: „Gedeon szérőjében nagy isteni tsudával a gyapju égi harmattal meg-ázik, körülötte a föld szárazon maradván: képe a Szüzességnek, melly mint a gyapju, mentől inkább a testől el-válík és el-távozik, a drágalatos harmatot a Kristust annyival alkalmatosb vólt méhébe fogadni [...]”³⁹ Ezenkívül több, Gedeon gyapjának képét felhasználó, különféle mottókkal ellátott szimbólum ismert.⁴⁰ Csete valószínűleg azért hagyta el a mottót, hogy meg-őrizze a gondolatmenet egységét.

³⁶ SEBACHER, 23. jegyzetben *i. m.*, 26; vö. például Philippus PICINELLUS (Filippo PICINELLI), *Mundus Symbolicus*, Justo volumine auctus et in Latinum traductus a R. D. Augustino ERATH, I–II, Coloniae, 1687, I, 393–394.

³⁷ VARGYASSI, 35. jegyzetben *i. m.*; Stephanus KONTOR, *Encomium ad solennes exequias [...] Pauli Estoras [...]*, Tymaviae, 1713. Lásd a beszédekbe kötött, Johann Ulrich Biberger által készített mezzotinto lapokon. A beszéd címlapelőzők-metszetén ábrázolt szimbólumok között az oroszlánmotívumhoz csak az egyik mottó (*Ad nullius pavebit occursum*) mellékeltek. SEBACHER, 23. jegyzetben *i. m.*, lásd a Hans Frank von Landgraff által készített kihajtható címlapelőzők-metszet felső harmadában; vö. VARGYASSI, 35. jegyzetben *i. m.*, 18–20.

³⁸ LANDOVICS, 24. jegyzetben *i. m.*, I, 611.

³⁹ CSETE, 21. jegyzetben *i. m.*, 68.

⁴⁰ Lásd például *Abgetrocknete Thränen*, Nürnberg–Frankfurt, 1698, 373–388; vö. KNAPP Éva, „*Abgetrocknete Thränen*”: A pócsi Mária-ikon bécsi kultuszának elemei 1698-ban = *Máriapócs 1696 – Nyíregyháza*

Gyakran előfordul a szimbólum és az embléma közti formai és tartalmi átmenet. Így például Illyés István a klarissza apácák elzárt életét dicsérve Szent Tekla példájával bővítette és vezette be a kagylóhéjba zárt gyöngy securitast kifejező motívumát: „*Erit in securitatem et absconsionem [...] sicut Thecla Szüzzöl olvastam; hogy ő, a Krisztusnak ajánlott szüzessége tisztaságának bátorságosb örizetire, az emberek társaságából magát külön vette, pusztába ment; és inter saxorum hiantium cavernas; a kö-sziklák likaiba, miként a drága gyöngy a conchába, rejtőzködött [...]*”.⁴¹

2. A szimbólumnál ritkábban fordul elő a bonyolultabb, rejtettebb tartalmakat kifejező *embléma*. A képleírásból, a mottóból és az explikációból álló, három részes szerkezettel rendszerint az átteleesebb, összetettebb tartalmakat fejezték ki. Sebacher például „Emblema” megjelöléssel látta el a tövisék között növe liliom bibliai eredetű motívumát: „[...] hier unter den stechenden Dornen dess Lutherischen Irrthumbs zu finden gewesen auch von unsern Widersagern in unterschiedlichen ihren Nöthen und Anligen selbst gefunden worden wie sie dann Ihr Lob zum öftern wie wohlunwillig müssen bekennen dass jenes zur in Dornen stehenden Lilgen gemachte Epigraphen. *Defenditur non offenditur*, Es wird beschützt und nicht verletzt Ihr zugeeignet würde von welcher P. Jacobus Masseni geredt: *Vidimus in medijs surgentia Lilia spinis, Inter et haereticos virginis esse decus [...]*”.⁴² Az embléma megjelölés itt a forrásként hivatkozott Jacob Masen elmélete szerint tulajdonképpen téves. A tövisék közti liliom ugyanis Masennél egy Mária-szimbólum, amely a motívumnak a res intelligensre, azaz Máriára való átértelmezésével jött létre.⁴³ A Masen utáni mértékadó elméletírók, így Menestrier, Picinelli és Balbin azonban az emblémát már nem a képi motívumok eredetével, hanem a kifejezett tartalom bonyolultságával határozták meg.⁴⁴ Sebacher tehát egy általa ebben az értelemben emblémának minősített szimbólumot épített be a prédikációba. Az embléma kifejezést Baranyi Pál és Vargyassi András is saját tudásához mérte, s Sebacherhez hasonlóan értelmezte.

3. A *hieroglifa* egyik fő jellegzetessége, hogy a közölni kívánt értelmet nem körülírja, hanem direkt módon, rámutatással jelzi. A reneszánsz idején az egyiptomi képi jeleket a megfejtés vágya miatt ruházták fel jelentéssel, s a reneszánsz hieroglifika az emblematika egyik legfontosabb forrásává vált. A 15–16. századi formák mintájára a képi elemek variálásával a későbbiekben újabb hieroglifákat készítettek, amelyek a keresztény-bibliai metaforika és allegorizálás antik elemeit közvetítik elsősorban.

A forma irodalmi megfogalmazásának egyik változata képleírásból és értelmezésből áll. Landovics, Csete és Vargyassi egyaránt kedvelte például a királyi jogaron megjelenő szem vagy nap hieroglifáját. Landovicsnál a kompozíció Istent jelenti: „[...] az Aegyptiusok ki-akarván ábrázolni az Istent, egy Királyi pálczát irtanak, s annak közepén egy

za 1996: Történelmi konferencia a mártapócsi Istenszüllő-ikon első könyvezésének 300. évfordulójára, 1996. november 4–6., Nyíregyháza, 1996, 61–77; MASEN, 4. jegyzetben i. m., 617–618.

⁴¹ ILLYÉS, 26. jegyzetben i. m., *Fasciculus*, 134; vö. például PICINELLI, 36. jegyzetben i. m., I, 708.

⁴² SEBACHER, 23. jegyzetben i. m., 20.

⁴³ MASEN, 4. jegyzetben i. m., 601.

⁴⁴ KNAPP, 34. jegyzetben i. m., 595–611.

szemet, akarván jelenteni a Királyi pálcza által, mindeneken való közönséges birodalmát, a szem által mindenek vizsgálását”. Hasonló a motívum értelme Csete István egyik 1690-ben mondott prédikációjában: „Vidisti aliquando Regum symbolum, Oculum in sceptro? Iste est Oculus Dei tam acutus visu, ut unico intuitu usque ad fines terrae penetrans, videat toto diffusa mundo creata omnia: et quemadmodum sol in instanti totum illuminat hemisphaerium: sic oculi Dei ad omnes terminos naturae se extendunt”. Csete értelmezésében egyaránt hangsúlyos az Isten szeme és a mindent bevilágító nap motívuma. A hieroglifát összegzően a királyok szimbólumának (Regum symbolum) nevezte. Ugyanennek a hieroglifának egy további, metaforává alakított változata Vargyassinál olvasható: a vesszőszál tetejére elhelyezett nap képével Esterházy Pál temetésén a laudáció keretében a nádor katolikus hitet védő fejedelmi viselkedésére hívta fel a figyelmet: „Az Aegyptiusok szokása szerént (kik a Napot egy álló egyenes vessző tetejére írják vala) vessző szállon vigyázó Nap vala ő, mert a maga dominiumaiban uraságiban, ha valamely hitünk ellenségeit meg sajdította [...] Romai igaz hitre hozta, és hogy ez ilyen áitatos dolgát külső ceremóniás állapotokkal-is, még a veszedelmek-között-is erősítse, szokatlan Prócessió járásokat rendelt, semminémü kölcséget azoktul nem szánván.”⁴⁵

A prédikátorok kedveltek egy másik hieroglifikus szerkezetet is. Ez képleírásból, mottóból és explicatióból állt, s ugyancsak valaminek a jelzésére szolgált. Baranyi Pál 1699-ben egy ilyen, Memnon képzőművészeti ábrázolására épülő szerkezettel mutatta be, hogy a halott Gyulafi Lászlónak felkelt az „Igazság Napja”: „Más felől, a Memnonnak álló képében téged, s-ötet te benned látom, ki midőn az éjjeli setétségnek homályát el széllyesztvén, reggel ragyogó sugarival fel kelni láttya a napot, vig ének szóval, mint egy eleibe menvén, köszönti: aholis ilyen fellyül való írásokat olvasok: *Ad voces animat reditu*, vig énekre indit nap fel kelésével. Alól pedig im ezeket: [...]

Memnon álló képe a napot köszönti,
 Enek szóval, mikor homályt el széllyeszi;
 Vig kedvét énekekkel néki ki jelenti,
 Mint ha élő vólna olly szépen köszönti,
 Az Igazság Napját Te-is köszöntötted
 Reggel, imádsággal szent nevét dicsérted;
 Es szép énekekkel Felségét tisztelted,
 Azért vég látását ugy hiszem el nyerted.”⁴⁶

4. A prédikációkba beépített emblematikus *címermagyarázatok* a 17–18. század fordulóján ugyanúgy egy-egy személy dicsőítését, illetőleg a családi reprezentációt szolgálták, mint a humanista gyakorlatban. Az értelmezések tartalma azonban a korízlésnek megfelelően megváltozott. Baranyi például az ajánlólevélben így értelmezte prédikáció-

⁴⁵ LANDOVICS, 24. jegyzetben *i. m.*, II, 778; CSETE, 22. jegyzetben *i. m.*, *Sacri*, II, 110; VARGYASSI, 35. jegyzetben *i. m.*, 11; vö. például VALERIANO Bolzano, 32. jegyzetben *i. m.*, 305/a–b, 376/a; MASEN, 4. jegyzetben *i. m.*, 287.

⁴⁶ BARANYI, 12. jegyzetben *i. m.*, II, 384–385; vö. VALERIANO Bolzano, 32. jegyzetben *i. m.*, 384/a.

gyűjteménye mecénásának, Mártonffi Györgynek a címerét: „Ha toább a Kegyelmed czimerében foglaltatott Hármás kösziklának, s-rajta álló Galambnak, és zöld Olajfa ág-nak természetét, és tulajdonságát szemessébben rázogatom, helyessen Kegyelmedre magyarázva találom. A Hármás köszikla, a jóban meg-gyökerezett, meg mozdíthatatlan Alhatatosságának; és Erösségének példája. [...] Ha mások a Galamb felébe elmessen azt irják: Mitis sine felle Columba: A Galambnak nincs epéje, szelidségnek azért jele. Azt irhatom én kegyelmed felől: Mitis sine felle: Epe nélkül szelid szívü. [...] Ha Olaj fának ez a dicsérete: Pacis imago [...] Ez tulajdon dicsirete Kegyelmednek. [...] mind a Kegyelmedben tündöklő Jóságok, és Talantumok; s-mind czimerében foglaltatott Harmas hegy, zöldellő Olajfa ág, és fejer Galamb, mellyek ekképpen látszanak Kegyelmednek jövendőlni [...]

A Hármás hegy jelent hármás tisztességet,
Apátur, Praepostság után Püspökséget:
Olajfa zöldelvén, Galamb 's követséget
Hoz: tisztesség veled téssen szövetséget.”⁴⁷

Ebben a címermagyarázatban három, más szerzők által is felhasznált motívum emblematikus újraértelmezésével van dolgunk. A címer képi elemei külön mottót kaptak. Ezeket az egyénivé tett címermagyarázathoz fűzött verses explikáció újra összekapcsolta és személyes jókívánságokkal bővítette. Másutt Baranyi nem az egész címert, hanem annak központi elemét, a sast választotta a magyarázat alapjául.⁴⁸

A prédikációkba beépített címermagyarázat lehet egyszerűbb és rövidebb is. Vargyassinál például a címer leírásából, lemmából és rövid prózai explikációból áll.⁴⁹ Az emblematikus címermagyarázat tehát olyan egyedivé tett, eredetét tekintve kevert irodalmi forma, melynek fő forrása egy jól ismert szimbólum, embléma, hieroglifa vagy más, ezeknél egyszerűbb képi alakzat.

5. A címermagyarázathoz hasonlóan a prédikációs *imprézák* is egyedivé tett képi formák. Ezek is egy meghatározott személyre vonatkoznak, megneveznek, dicsőítenek, esetleg elvárásokat fogalmaznak meg. Részei a kép vagy a képleírás, a mottó és az explikáció, de egy-egy elem el is maradhat. Így például Vargyassi András a családtagjaitól búcsúzó halott Esterházy Pál szájába adta Esterházy Gábor özvegyének, gróf Traun Margit Krisztina imprézájának a bemutatását. „Bucsuzom töled-is Néhai Gróff Esterhás Gábor kedves Fiamnak özvegy házasa társa Traun Margaréta Kristina Aszszony. [...] Hagyok tenéked halálom-után egy Napot, melly Malachiás Prófétánál az igazság Napja: de azt a Napot, mellynek közepében egy tövisből font Korona: annak pedig belső környületében egy Feszület látszik. A tövissek az igaz özvegyiséget próbáló Istennek eszközei: A kereszten meg-feszült kép annak képe, a ki a szenvedések tövissei sanyaru

⁴⁷ BARANYI, 12. jegyzetben *i. m.*, I, x2/b–x3/b.

⁴⁸ Vö. például VALERIANO Bolzano, 32. jegyzetben *i. m.*, 160/b, 385–388; BARANYI, 12. jegyzetben *i. m.*, II, 417; vö. VALERIANO Bolzano, 32. jegyzetben *i. m.*, 323/b–324/a.

⁴⁹ VARGYASSI, 35. jegyzetben *i. m.*, 18–20.

bökdözésseinek édes vigasztalója, orvoslója. Ennek a Napnak udvara alatt, és az ő keresztinek árnyéka alatt ha meg maradsz [...] az ő gyümölcse édességes léssen a te szájad izinek.”⁵⁰ Az impréza ilyen értelmezése lehetőséget adott arra, hogy Vargyassi a halott após nevében tanácsolja az elhunyt menyének az özvegyi állapot megtartását.

6. Az eddig bemutatott formákban előfordul az is, hogy az emblematicus kifejezések részei egymásba kapcsolódnak a magyarázatban, s a részek hangsúlyozása helyett az *allegorizáló megközelítés* lép előtérbe. Illyés István, Baranyi Pál és Vargyassi András egyaránt kedvelte ezt a megoldást. Baranyi gyakran több allegorikus kifejtést is összekapcsolt egy-egy újabb kép segítségével. Így például a Perényi Katalinra emlékező, 1694-ben „Bóldog Aszszony Havának 17. napján” Vécsen tartott beszédében az allegorizáló értelmezésekkel egymáshoz közelítette a halott egy-egy önálló szimbólummal bemutatott erényeit, s egy új kép, a hét oszlopra épített ház segítségével erényallegóriák sorozatává alakította át. A halott hét erényét szimbólumként explikáló versek allegória-füzért alkotnak, melynek tagjait egy újabb, nyolcadik vers, az allegóriák sorát összekötő kép verses explikációja kapcsolja egybe a korábbi elemek felvillantásával.

Hét oszlopon szokott Bölcsesség építeni
Házat, hetet szokott bölcs aszszony-is tenni
Oszlopot, kin házát szokta erősíteni:
Te-is héten szoktad házaidat rakni.

Te első oszlopod az Alázatosság,
Másik Adakozás, harmadik Tisztaság.
Negyedik Kegyesség, ötödik Józanság,
Hatodik Tűrés, heted Aitatosság.

Noha a négy első házad már le omlott;
De ötödik menyben néked fen maradott,
Kit hét erős oszlop néked fel állított:
Azért abban immár lelked meg nyugodott.

Ez házad sem halál mérge meg nem rontya,
Sem szél vész ereje soha meg nem bántya;
Mert fundamentoma van menyben állítva,
Hol semmi gonosznak az ajtó nints nyitva.⁵¹

Ez az allegorizáló forma egyrészt biztosította a prédikáció egészének vagy egy részének kompozíciós egységét. Másrészt lehetővé tette finom tartalmi átmenetek kidolgozását. Ez egyben jelzi az emblémahasználattal irodalmi lehetőségeinek határait a prédikációkban.

⁵⁰ VARGYASSI, 35. jegyzetben *i. m.*, 21.

⁵¹ BARANYI, 12. jegyzetben *i. m.*, I, 562–604; az idézett részlet: 603–604.

Mindez mutatja, hogy a prédikáció műfaji keretein belül az emblematikus formák szabadon keveredhetnek, s a tartalomhoz illeszkedő, formailag gyakran egymásba mosódó megoldások is létrejöhetnek. A hieroglifák szimbólumokkal és emblémákkal, az emblémák szimbólumokkal kapcsolódhattak össze, s ez utóbbiak esetenként enigmyszerű töredékekkel is bővíthettek. Ez utal arra, hogy az emblematikus szerkezetek közti tartalmi, szerkezeti és fogalmi átfedések tisztázása nélkül a prédikációirodalom retorikájának értelmezése aligha lehetséges.

Az emblematikus eszköztár használata és funkciói

Az emblematikus kompozíciók magyar nyelvű terminológiája Illyés István *Sertum Sanctorum* (I–II, 1708) és *Fasciculus miscellaneus* (1710) című gyűjteményeiben a legváltozatosabb.⁵² Prédikációiban Illyés folyamatosan, biztos kézzel és széles skálán használta az emblematikus eszközöket. A különféle formák közül a szimbólumot kedvelte a legjobban. Ebből kiindulva különféle, a rokon formák felé nyitott változatokat hozott létre, és gyakran alkalmazott átmeneti megoldásokat is. Fogalomhasználata következetesebb a többi szerzőnél, s a gyakorlatban viszonylag ritkán került ellentmondásba önmagával. Beszédeiben mindazok az emblematikus kifejezésformák és funkciók megfigyelhetők, amelyeket a többi szerző is alkalmazott.

Az elméleti keretek bemutatásakor már utaltunk arra, hogy az emblematikus formák prédikációs használatának két alaplehetősége van. Az egyik az egyetlen emblematikus képre épülő prédikáció, a másik a motivikus alkalmazás. A második esetben az emblematikus elem – mint az érzékletes bemutatás vagy a megértetés eszköze – a prédikáció egy-egy gondolatához kötődik, s ezen a pontszerű megjelenésen túl nem tesz szert átfogóbb jelentőségre. Ez a két fő használati forma megfelel az egykorú európai gyakorlatnak.

1. Az *emblémprédikációra* Illyés István mellett Csete Istvánnál és Baranyi Pálnál találtunk példát. Itt az egész prédikációt egyetlen emblematikus kép vagy képsorozat határozza meg, amely egyrészt hordozza a mondanivalót, másrészt rögzíti a prédikáció szerkezeti kereteit. Landovics István prédikációinak szerkezeti sajátosságait vizsgálva Lukácsy Sándor elkülönítette egymástól a témát kijelölő evangéliumi részletet, a propozíciót, a beszéd kifejtését (*applicatio*) és az epilógust (*conclusio*).⁵³ Illyés István külön elnevezést használt az evangéliumi részlet és a propozíció között elhelyezett rövid exordiumra (*exordium a questione*): nála ez a „bé-járó beszéd”.⁵⁴

Amikor már a bevezető evangéliumi részlet utal a prédikáció egészét uraló képre, s az exordiumban és a propozícióban egyaránt feltűnik ugyanez az emblematikus megfogalmazású kép, rendszerint emblémprédikációval van dolgunk. A hangsúlyozott emblematikus kompozíció mintegy megszervezi a beszédet, melyben a fő motívum további változatai is megjelennek. A záró *conclusió*ban a fölérendelt funkciójú szimbolikus kép

⁵² ILLYÉS, 26. jegyzetben i. m., *Sertum*, ILLYÉS, 26. jegyzetben i. m., *Fasciculus*.

⁵³ LUKÁCSY, 9. jegyzetben i. m., *A tűz szónoka*, 202–205.

⁵⁴ ILLYÉS, 26. jegyzetben i. m., *Sertum*, I, 173.

megismétlődik. Így például a húsvét napjára való első prédikációját Illyés a Krisztust jelentő nap képének emblematisz értelmzésére építette. A felkelő nap képével az evangéliumi részletben találkozunk először: „Valde mane veniunt a monumentum orto jam sole. Mar. 16.”. Az exordium a felkelő nap és a „valde mane” kifejezés közötti paradoxon bemutatásával kezdődik, s az ellentmondás úgy oldódik fel, hogy a feltámadt Krisztus itt az igazság felkelő napját jelenti. A propozícióban Illyés hangsúlyozza, hogy a beszédet emblematisz képekre alapozza: „Ehez azért az értelemhez én-is ragaszkodván, e máj beszédemnek czéllyául azt tészem-fel; melly igen helyyesen Megváltó Jesusunk a naphoz hasonlittatik: Mert [...] Istenségének, [...] tellyes életének; [...] értünk szenvedett halálának-is, és dicsőséges feltámadásának némi-némü képei, a napnak tulajdonságiban fel-találtatnak. Mellyet akarván én világosabban meg-mutatni, ti azonban lelki szemteket erre a mi dicsőséges Napunkra figyelmetessen fordítsátok.”

A prédikáció első felében az egymást követő nyolc emblematisz nap-párhuzam és -hasonlat Krisztus életét, feltámadását és a feltámadt Krisztus tulajdonságait jeleníti meg: (1.) „[...] egy Bölcs elme, a tiszta égen, felhök homálya nélkül tündöklő napot le-iratván, illyen írást tett-fel szép elmésen melléje: *Extinguit lumine lumen*; el-óltya világosságával a világosságot [...] az emberi elmének gyenge világosságát el-óltya, meg-homalyosittya, a mennyei Felségnek világossága.” (2.) „[...] tezett ő Sz. Felségének, magát mi-nékünk némi-némü képpen meg-mutatni, láthatóvá tenni. [...] egy ollyan módon, mint a fényes napot az álló vízben láthatyuk: *Reflexum facilius* [...] az emberi természetnek magára fel-vételében, ő-magát nekünk a Felséges Isten láthatóvá tette.” [...] (7.) „[...] miként a sebessen futó nap valahová érkezik; világosít, melegít, éleszt, vidámit, gyönyörköttet: Ugy kegyelmes Megváltónk jártában-költében, mennyei malasztos ajándékit böven osztogatta [...] Egy szóval; *Pertransit benefaciendo, et sanando* [...] Nincs a ki magát, a mi igaz napunk melegségétől el-rejtse.” (8.) „De azt-is itten ki nem hagyhatom, hogy miként a csillagok az ő fényességeket a naptól veszik; ugy mi a Kristustól, valami jó bennünk vagyon: *De plenitudine ejus omnes accepimus*.”⁵⁵

Az emblematisz nap-Krisztus-sorozat a prédikáció második felében folytatódik: (1.) „Csudálatos el-nyugovását a napnak [...] a napnak délben el-enyészéséhez, Üdvözítő Napunknak halálos el-nyugovását hasonlitsam. De imé szépen azt-is egy Bölcs elme fel-találta: Mert, *Media vitae aetate*, [...] a férfiui kornak közép délén, harmincz három esztendő korában feszítettett-, és holt-meg a keresztfán.” (2.) „[...] örvendetes feltámadására forditsuk a beszédet [...] a mit régen titkos értelemmel Bölcs Prédikátor mondott: *Oritur Sol, et occidit, ad locum suum revertitur, ibi renascens* [...] Fel-költ nekünk az igasságnak napja, Szüz Mariától születettvén, el-nyugodott pedig, mikor a keresztfán meg-holt, és poklokra alá szállott. De imé, ismég nap-keletre fordult, *ibi renascens*, ott ujonnan fel-támadván.” [...] (6.) „[...] a fel-kező fényes nap, az éjjeli baglyoknak, és prédáló fene vadaknak félelmekre vagyon [...] setet barlangokba rekesz-kednek előtte: *Ortus est sol, et in cubilibus suis collocabuntur* [...] a Kristus fel-táma-

⁵⁵ ILLYÉS, 26. jegyzetben *i. m.*, *Sertum*, I, 99–108, itt: 99–105; vö. PICINELLI, 36. jegyzetben *i. m.*, I, 15, 20, 23; ENGELGRAVE, 5. jegyzetben *i. m.*, *Lucis*, 155.

dása rettentésekre volt nem csak a setéség fejedelminek; hanem a Pilatus vitezinek-is [...]”⁵⁶

A prédikáció összesen tizennégy, Krisztusra utaló nap-emblémája után a conclusióban ismét középpontba kerül a nap motívuma: „[...] fel-támadott igaz Napunkhoz [...] folyamodgyunk; hogy [...] a szomorú sötétséget szent malasztyának fényes sugárral tölünk el-távoztassa: a bűnnek ködös homályát sziveinkből ki-rekeszsze [...]”⁵⁷

Ugyancsak az emblematikusan értelmezett nap motívumára alapozta Illyés István a nagyszombati jezsuita templomban 1689. július 31-én, szent Ignác napján elmondott beszédét. A prédikáció emblematikus jellegét az exordium külön hangsúlyozza: „Sz. Ignác [...] dicsiretiről [...] alkalmazosb symbolum, avagy-is képező példázat-alatt, figyelmetes kedves Halgatóim eleibe nem terjeszthetem, mintha a fejünk felett forgó, és mindenüvé fényes sugárral el-néző napnak hasonlatosságát, ugyan a végre fel-veszem. Erre nyújtott nékem a máj el-olvasott Evangelium-is alkalmazosságot [...]”⁵⁸

Ezt követően a prozódia tovább részletezi a Loyolai Ignác mint emblematikus „Sol illuminans”-gondolatot: „Miképpen a világosító, és mindenüvé el-néző fényes naphoz, méltán hasonlítottak Szent Ignác Confessor, a Jésus Társaságának Fundátora.” Az egész prédikáció nem más, mint egymáshoz kapcsolt és Ignácra vonatkoztatott nap-emblémák sorozata. Beszédét Illyés megismételt mottókkal („Per omnia resperxit”, „Sol illuminans”) és Ignác alakjának emblematikus felidézésével zárta.⁵⁹ A Szent Albert napjára készített prédikációját ugyanezzel a módszerrel egy másik kedvelt motívumra, a szőlőtől ki-hajtott szőlővessző képére alapozta.⁶⁰ Ezek a példák jelzik, hogy az emblémaprédikáció zárt, egyetlen képre épülő szerkezete egyaránt alkalmas volt a hallgatóság figyelmének lekötésére, a dicsőítésre és a prédikációs téma emlékezetbeni rögzítésére. A különféle képi változatok egyben biztosították a szórakoztatást is.

2. Az emblematikus kifejezéstár *motivikus, exemplumszerű használata* az adott időszak prédikációiban általános jelenségnek számított. Rövidebb-hosszabb emblematikus kompozíciók a beszéd legkülönbözőbb pontjain megjelenhettek. Fő funkciójuk a figyelem ébrentartása és az intenzív tanítás mellett az érvelés megerősítése volt. A jól kiválasztott képekkel élénkebbé, színesebbé lehetett tenni a beszédeket. A prédikációs témához illeszkedő, mértéktartó képhasználatra példaként Illyés István egyik nagypénteki beszédének képsorozatát és mottóit idézzük, a szimbólumok elhangzásának sorrendjében: tiltott utak elé állított kereszt – „Crux prohibebit iter”, pelikán – „Sic his, quos diligo”, fönix – „suo funere gaudet”, Noé galambja – „Divinae nuncia pacis”, szívárvány – „Redeunt in claustra procellae”, szőlőgerezd a sajtóban – „Torqueor ut prosum”.⁶¹ Az első kép kivé-

⁵⁶ ILLYÉS, 26. jegyzetben *i. m.*, *Sertum*, I, 105–106; vö. PICINELLI, 36. jegyzetben *i. m.*, I, 15–16, 52.

⁵⁷ ILLYÉS, 26. jegyzetben *i. m.*, *Sertum*, I, 108.

⁵⁸ ILLYÉS, 26. jegyzetben *i. m.*, *Fasciculus*, 30–39, itt: 30.

⁵⁹ ILLYÉS, 26. jegyzetben *i. m.*, *Fasciculus*, 31–39; vö. PICINELLI, 36. jegyzetben *i. m.*, I, 16–17; BOSCHIUS, 35. jegyzetben *i. m.*, III, MCXXXIII.

⁶⁰ ILLYÉS, 26. jegyzetben *i. m.*, *Sertum*, I, 135–145; vö. PICINELLI, 36. jegyzetben *i. m.*, I, 606.

⁶¹ ILLYÉS, 26. jegyzetben *i. m.*, *Sertum*, I, 91–99; vö. PICINELLI, 36. jegyzetben *i. m.*, I, 317, 324, 283, 94, 711, 610; BOSCHIUS, 35. jegyzetben *i. m.*, III, 860; Antonius MAURISBERG, *Vita Divi Stanislai Kostkae*, Vienna, (1726), nr. 32.

telével a motívumok egységét és összetartozását Illyés azzal teremtette meg, hogy a felsorolt szimbólumokat Krisztus koporsójának tartozékaként mutatta be.

Az emblémaprédikáció és az emblematikus elemek alkalmoszerű használata között két átmeneti formát figyeltünk meg. Az egyik lehetőség, amikor az egész prédikáció, így az emblematikus formák is egyetlen személyhez kapcsolódnak, de ez nem csupán egyetlen képi elemet és annak változatait jelenti.⁶² A másik lehetőség, amikor egy emblematikus kompozíció és ennek változatai a beszéd több pontján feltűnnek, de nem válnak meghatározóvá.⁶³

Forrásbázis

Az emblematikus eszköztárat hasznosító magyarországi prédikációkban a hivatkozások és a közvetlen forrásutalások száma viszonylag kevés. A prédikátorok általában nem tartották fontosnak a felhasznált képi ötletek származáshelyének megjelölését. Mindez nem csak a kor szokásának megfelelő szabad forráskezelés következtében alakult így. Az emblematikus motívumok ismerete a 17. század végén Magyarországon is hozzátartozott a nemesi, polgári középrétegek és a társadalom e fölött elhelyezkedő csoportjainak műveltségéhez. A jezsuita középiskolákban módszeresen oktatták az emblémakészítést, a felsorolt formák jelentős része idővel átment a köztudatba, s a szélesebb körben ismertté vált emblematikus elemeknél nem feltétlenül volt szükség írott forrás felhasználására, illetőleg nyugodtan el lehetett tekinteni a forrásmegnevezéstől.

A forráshivatkozásoknak négy fő típusát különítettük el: 1. Viszonylag kevés a *direkt forráshivatkozások* száma. Ezzel a formával rendszeresen élt például Viszocsány Ferenc, Landovics István, Illyés István és Sebacher János. A hivatkozások többsége a 16. és 17. század jelentős, a 17. század végén az emblematikus tudás mércéjeként számon tartott szerzőire utal. Viszocsány például egyik prédikációja margóján így hivatkozott Girolamo Bargagli-ra: „Bargalius in suis sym.”⁶⁴ Valerianóra Viszocsány, Landovics és Illyés nem csak a lapszálon, hanem a prédikációk szövegében is változatos formában hivatkozik.⁶⁵

A 17. századi emblematikusok közül Filippo Picinelli, Nicolaus Caussin és Jacob Maesen ismertségét jelzik a hivatkozások. Caussinra például Sebacher János a főszövegben

⁶² Így például: ILLYÉS, 26. jegyzetben *i. m.*, *Sertum*, II, *Ur színe-változása napján második predikáció*, 34–42.

⁶³ Így például: ILLYÉS, 26. jegyzetben *i. m.*, *Sertum*, I, *Husvét kedden predikáció*, 127–135.

⁶⁴ VISZOCZSANY, 22. jegyzetben *i. m.*, 701; Girolamo BARGAGLI, *Dialogo de' givochi che nelle veghie sanesi si usano di fare, Del materiale intronato*, Venetia, 1574, 101.

⁶⁵ „Pierí. lib. 54. – Pierius apud veteres symbolum [...] commemorat” VISZOCZSANY, 22. jegyzetben *i. m.*, 567 – VALERIANO Bolzano, 32. jegyzetben *i. m.*, 398/b; „Pierius Valerian. Hieroglip. l. 2. in fine [...] – erül Pierius Valerianus azt írja. lib. 2. Hieroglyph. in fine [...]” LANDOVICS, 24. jegyzetben *i. m.*, II, 68 – VALERIANO Bolzano, 32. jegyzetben *i. m.*, 21/a–b; „Pier. l. 55. tit. Pudicitiae. – mire nézve, im ez inscriptiót a liíiomok felibe tehetjük Bölcs Pieriussal [...]” ILLYÉS, 26. jegyzetben *i. m.*, *Sertum*, I, 177 – VALERIANO Bolzano, 32. jegyzetben *i. m.*, 402/b.

és a jegyzetben, Masenre csak a főszövegben hivatkozik.⁶⁶ Illyés István Picinelli-utalásai a *Mundus symbolicus* kétféle hivatkozási rendjét mutatják. Az egyik a liberre és a caputra, a másik a liberre és a numerusra utal.⁶⁷ A kétféle gyakorlat jelzi Picinelli enciklopédikus műve két különböző kiadásának párhuzamos használatát.

A forrásmegjelölések pontosításának igényét tükrözi az a hivatkozási mód, amikor az elsődleges forrásban szereplő másodlagos hivatkozások is belekerültek a forrásjelzésbe. Így például a sas-szimbólumnál Illyés István Picinelli alapján Órigenészre és Szent Rupert apátra is utalt.⁶⁸

2. Több példát találtunk arra, hogy a prédikátor nem emblemikus kiadványból, hanem más műfajú munkákból merítette utalásait. Ezek a *közvetett hivatkozások* jelzik, hogy a számításba jövő források köre jóval szélesebb a szorosabb értelemben vett emblemairodalomnál. Így például Illyés István a „Hinc clarior” mottójú, „Felhők közül kiverelkedett” nap szimbólumánál Mario de Bignoni 17. századi velencei kapucinus nagyböjti prédikációjára utal.⁶⁹

3. Az eddig említett két formánál gyakoribb a *közvetett utalás*. Ilyenkor a szövegben csupán a forrás körülírása jelenik meg, ami áttételesen jelzi a használt művet és/vagy szerzőt. Amikor például egy átvitt értelmű képet „[...] az Aegyptiusok ki-akarván ábrázolni [...]” kifejezés vezet be, a forrást elsősorban Valerianónál érdemes keresni.⁷⁰ Más alkalommal szimbolikus kifejezések utalnak az ősforrásra. Vargyassi például leírta, hogy Esterházy Pál alakjára III. Fülöp spanyol király „In opportunitate utrumque” mottójú szimbólumát adaptálta. Bár forrását nem jelezte, az aligha lehet más, mint Jacobus Typotius *Symbola divina et humana Pontificum Imperatorum Regum* című gyűjteményében a spanyol uralkodó egyik szimbóluma.⁷¹

4. A nagyszámú *hivatkozás nélküli* emblemikus elem mintegy 80 %-ánál nagy biztonsággal lehetett rátalálni az ősforrásra. Ennek magyarázata az, hogy a prédikátorok által használt emblemikus kiadványok köre viszonylag szűk. Az elvégzett azonosítások szerint a 17–18. század fordulóján Magyarországon különösen jól ismerték Valerianót és Picinellit.⁷² Rajtuk kívül elsősorban a jezsuita emblematika közismert szerzőinek, így például Nicolaus Caussin, Silvestro Pietrasanta, Jacob Masen, Jacobus Boschius, valamint az osztrák–magyar jezsuita provincia szerzőinek és kiadványainak, így például Antonius Maurisberg és Franciscus Partinger műveinek, valamint az *Abgetrocknete*

⁶⁶ „[...] als was Causinus einer höchstlöblichen Societät Jesu Priester zu vernehmen gib [...]”; „[...] von welcher P. Jacobi Massenü geredt.” SEBACHER, 23. jegyzetben *i. m.*, 4, 20.

⁶⁷ Például: „Mundi symbolici lib. 1. c. 5.”, „In mundo symbolico, l. 9. c. 44.” – „Mundus symbol. lib. 11. n. 174 et 207.”, „In mundo symb. lib. 2. n. 404.” ILLYÉS, 26. jegyzetben *i. m.*, *Sertum*, I, 101, 36, 174, II, 223.

⁶⁸ „Orig. hom. 2. in diversis. citat. in mundo symbol. 1. 4. c. 8.” – „S. Rup. Abb. in mund. Symb. ubi supr.” ILLYÉS, 26. jegyzetben *i. m.*, *Sertum*, II, 273–274.

⁶⁹ „Symbolum refert Marius Bignoni, Conc. Dom. 2. Quadr.” ILLYÉS, 26. jegyzetben *i. m.*, *Sertum*, II, 34.

⁷⁰ LANDOVICS, 24. jegyzetben *i. m.*, II, 778.

⁷¹ VARGYASSI, 35. jegyzetben *i. m.*, 12; Jacobus TYPOTIUS, *Symbola Divina et Humana*, I–III, Pragae, 1601–1603, I, 73, XXXVII.

⁷² VALERIANO Bolzano, 32. jegyzetben *i. m.*; PICINELLI, 36. jegyzetben *i. m.*

Thränen című, a Bécsbe szállított máriapócsi kegyképről 1698-ban kiadott, emblémasorozat és prédikációkat tartalmazó összeállításnak a használata feltételezhető.⁷³

A jellegzetesen egyedi megoldásokat tartalmazó emblematicus kiadványok mellett gyakran más forrásokat is számításba kell venni. A jezsuita emblémaoktatás vizsgálatából származó eredmények alapján valószínűsíthetjük például Diego de Saavedra Fajardo, Julius Wilhelm Zincgref, Abraham a S. Clara és Henricus Engelgrave műveinek ismeretét.⁷⁴ Bár a forrásazonosítások elvileg lehetővé tennék, kevés a valószínűsége, hogy például Csete István Barthélemy Aneau *Picta poesis*-ét, Sebacher János Joachim Camerarius *Symbola et emblemata*-ját, Vargyassi Labia *Impreséjét* vagy Ilyés István Girolamo Ruscelli *Le imprese illustri* című kötetét forgatta volna.⁷⁵

A forrásvizsgálat segít választ adni arra a kérdésre, hogy a magyarországi prédikátorok létrehozta-e önálló emblematicus szerkezeteket. Több jel arra utal, hogy például Csete István és Sebacher János tudatosan törekedett egyedi változatok kialakítására. Erre elsősorban az egyes szám első személyű alakok hangsúlyos használatából következtethetünk. Amikor például Csete a magyarországi könnyező Mária-képekről szóló prédikációjában a „Post lacrymas matris” mottójú, szőlőtöről lefüggő szőlőgerezd-motívummal azt a gondolatot akarta kifejezni, hogy Magyarországot a könnyező Mária-képek őrzik meg a romlástól, mondanivalóját így vezette be: „Ha Magyar-Országnak eleven Képet akarnám adni, irnék egy táblán előtökbe [...]”.⁷⁶ Nem lehetetlen, hogy Csete alapötlete Picinellitől származik, akinél a megmetszett szőlőtöbblől csöpögő nedv motívuma – az „In lachrymis feracior” mottóval kiegészítve – a könnyeket szimbolizálja.⁷⁷ Az új mottó és értelmezés, valamint a szimbólum prédikációba emelése egyértelműen jelzi, hogy Csete alkotó módon alakította át és fejlesztette tovább a gondolatot.

A beszédek azt is mutatják, hogy a magyarországi prédikátorok egy meglehetősen körülhatárolt forrásbázisból merítették az emblematicus kifejezésformákat. A szűk körben mozgó forrásbázisra utalnak az ugyanannál a szerzőnél ismétlődő megoldások. Ilyen például Landovicsnál az unikornis,⁷⁸ Cseténél a vadászsólyom és a malomkerék⁷⁹ motívuma. Másutt többször megfigyelhető, hogy a prédikátorok hasonló szövegkörnyezetben

⁷³ Nicolaus CAUSSIN, *Electorum symbolorum et paraboliarum historicarum syntagmata*, Parisiis, 1618; Nicolaus CAUSSIN, *De symbolica Aegyptiorum sapientia*, Coloniae, 1564; Silvestro PIETRASANTA, *De symbolis heroicis libri IX*, Antverpiae, 1634; MASEN, 4. jegyzetben *i. m.*; BOSCHIUS, 35. jegyzetben *i. m.*; MAURISBERG, 61. jegyzetben *i. m.*; Antonius MAURISBERG, *Floralia sacra = Uő., Opuscula varia*, Steyr, 1726, 1–42; Franciscus PARTINGER, *Ratio status animae immortalis*, Tymaviae, 1719; *Abgetrocknete Thränen*, 40. jegyzetben *i. m.*

⁷⁴ Diego de SAAVEDRA FAJARDO, *Idea principis Christiano-politici*, Coloniae, 1650; Julius Wilhelm ZINCREF, *Emblematum ethico-politicorum centuria*, Francofurti, 1624; ABRAHAM A S. CLARA, *Etwas für Alle*, Nürnberg, 1699; ENGELGRAVE, 5. jegyzetben *i. m.*, *Lux*; Uő., 5. jegyzetben *i. m.*, *Lucis*.

⁷⁵ Barthélemy ANEAU, *Picta poesis*, Lugduni, 1552; Joachim CAMERARIUS, *Symbola et Emblemata*, Moguntiae, 1668; Carlo LABIA, *Dell'imprese pastorali*, Venetia, 1685; Girolamo RUSCELLI, *Le imprese illustri*, Venetia, 1584.

⁷⁶ CSETE, 21. jegyzetben *i. m.*, 314.

⁷⁷ PICINELLI, 36. jegyzetben *i. m.*, I, 607.

⁷⁸ LANDOVICS, 24. jegyzetben *i. m.*, I, 456–457, II, 68.

⁷⁹ CSETE, 21. jegyzetben *i. m.*, 263, 436, 356, 190.

gyakran hasonló vagy azonos megoldásokkal éltek. Illyés István és Sebacher János például egyaránt felhasználta a piros rózsza eredetéről szóló mitologikus történetet, amely már Valerianónál és Picinellinél is emblematikus formát öltött.⁸⁰ A jezsuita emblematikusok – így például Bovio – által többször Loyolai Ignácra alkalmazott nap-szimbólum – mint már utaltunk rá – Illyés Istvánnál „Sol illuminans” mottóval 1689-ben egy emblemaprédikáció meghatározó elemévé lépett elő. Nem tekinthető véletlen egybeesésnek az sem, hogy a nap-motívumot Vargyassi András 1713-ban ugyanabból a bibliai szakaszból kiindulva (Eccl. 42,16), ugyanazzal a „Sol illuminans” mottóval használta fel Esterházy Pálra emlékező halotti prédikációjában, mint Illyés István.⁸¹

Összegzés

Az áttekintés megmutatja, hogy a prédikációirodalom emblematikus elemei új fényt vetnek a prédikátorok invenciójára. A különböző felhasználási módok az eredetiség egy sajátosan korlátozott formáját jelzik. Az egyedi vonások nem elsősorban az emblematikus elemek többnyire hagyományos tartalmából, hanem a nagyrészt már készen talált szerkezetek alkalmazási módjából, a prédikációba illesztés változatos technikájából és az újszerű értelmezésekből adódtak. A szónokok viszonylag ritkán hoztak létre minőségileg újat, ezekben az esetekben azonban az anyag biztos kézzel való alakításának képessége mellett szellemességgel és határozott egyéni stílusjegyekkel is találkozunk.

Az emblematika felől közelítve a képre épülő irodalmi kifejezésformák meghatározott csoportjához, abból indultunk ki, hogy a kép (imago) kifejezés a poétikában és a retorikában a hasonlat egy fajtájának terminus technicus, s a speculum, a figura, a typus, a similitudo, a symbolum, a pictura, a hieroglyphicum, az emblema stb. fogalmakkal együtt az antik, a középkori és a kora újkori allegóriaelméletben az allegorikus utalás jelölésére szolgált. A vizsgálat új elemekkel gazdagítja az irodalmi képiség elméletét és fogalomtárát, eddig nem vagy alig ismert formákat különítettünk el, s pontosabban megragadhatók a képi gondolkodásra épülő beszédépítés mechanizmusai. Láthatóvá vált a folyamat, melynek során a képen alapuló legfontosabb retorikai alakzatok nemcsak egymással lépnek szoros kapcsolatba, hanem magukra öltik az emblema formális jegyeit, s kölcsönhatás jön létre a különböző kifejezésformák között. Az emblematikus szerkezeteket a legkülönbözőbb retorikai eszközökkel párosították össze. További alapvető sajátosság a formák érintkezése és a köztük lévő határok átjárhatósága, s hogy ezek a formák egy prédikáción belül is változatos rendszert alkotnak.

⁸⁰ ILLYÉS, 26. jegyzetben *i. m.*, *Sertum*, 177–179; SEBACHER, 23. jegyzetben *i. m.*, 17–18; VALERIANO Bolzano, 32. jegyzetben *i. m.*, 400/b; PICINELLI, 36. jegyzetben *i. m.*, I, 668.

⁸¹ Carlo BOVIO, *Ignatius insignium, epigrammatum et elogiorum centuriis expressus*, Romae, 1655; ILLYÉS, 26. jegyzetben *i. m.*, *Fasciculus*, 30–39; VARGYASSI, 35. jegyzetben *i. m.*, 3.

Éva Knapp

EMBLEMATIC MEANS IN HUNGARIAN SERMON LITERATURE IN THE 17th AND 18th CENTURIES

In early modern rhetoric, emblematics is, above all, a store of topics, proofs, and pictorial motifs to decorate oratory. Most of the time it is considered to be part of the discipline of *inventio* and *elocutio*; yet, at the same time, the emblem is not deemed to possess a true role as a *figura*. In trope theory and in the parts dealing with metaphor and allegory, there is, in general, no reference made to the emblem as a related form or a special case of allegory. In *topos* theory the emblem serves—alongside the *loci classici*—as the place for finding *topoi*, similar to dicta, devices, symbols, hieroglyphics, and coats of arms. The boundaries between related forms often become blurred, since their function in oratory is identical: they are at the same time the subject and an example of *imitatio*. The manuals of rhetoric often refer to the role of the emblem in arousing attention and emotions, as well as in fixing matters in memory; and they cite as their main sources the emblem books and emblem *compendia*.

This survey shows that the emblematic elements of sermon literature cast new light upon the invention of the preachers. The different ways in which they are used indicate a peculiarly limited form of originality. The individual features arose, in the first place, not from the mostly traditional contents of the emblematic elements but from the way in which the mechanisms, mostly found complete, were applied, from the diversified techniques used to fit them into the sermon, and from the novel interpretations given to them. The orators relatively rarely created something essentially new. In those cases, where they did, however, we encounter, not only the ability to shape the material with a firm hand, but also wit and definite individual stylistic marks.

Approaching from emblematics to the definite group of literary forms of expression built upon a picture, our point of departure was that the expression "picture" (*imago*) was, in poetics and in rhetoric, the technical term for a particular kind of simile and that it has served, together with the concepts of *speculum*, *figura*, *typus*, *similitudo*, *symbolum*, *pictura*, *hieroglyphicum*, *emblema*, etc. to designate allegorical reference in classical, mediaeval, and early modern theories of allegory. Our examination has enriched the theory and store of concepts of literary pictoriality; we have separated out forms hitherto unknown or scarcely known, and the mechanisms of constructing sermons built upon pictorial thinking can now be grasped more precisely. It has become possible to define the process by which the most important rhetorical formations based on a picture not only enter into a close connection with each other but also assume the formal characteristics of the emblem so that an interaction arises between the various forms of expression. Emblematic structures have been associated with the most varied rhetorical means of expression. A further fundamental peculiarity is the overlap between the forms and the permeability of the boundaries between them, and, finally, that, even within a single sermon, these forms create a diversified system.